

MƏTNSÜNASLIQ

Vəfa ABBASOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN PUBLİSİSTİK ÜSLUBUNUN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: publisistika, dil, Azərbaycan dili, qəzet, inkişaf, norma, üslub

Ключевые слова: публицистика, язык, Азербайджанский язык, газета, развития, норма, стиль

Key words: Publicist, language, Azerbaijan language, newspaper, development, norm, style

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunması prosesi XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, XVIII əsrin sonlarına qədər davam edir və nəhayət, XIX əsrin 30-cu illərindən sonra forma və məzmunca müəyyənləşir. XVIII əsrin II yarısından aydın fəliyyət göstərən bədii, elmi və rəsmi üslublar XIX əsrdə daha zəngin linqvistik – sosial potensiyaya malik olur. Milli ədəbi dil dedikdə, ilk növbədə, xalq tərəfindən istifadə edilən, anlaşılıq, müəyyən qrammatik qaydalara malik, bir çox funksiyaları həyata keçirməyə qadir yazılı ədəbi dil, onun müxtəlif üslub və üslub qolları nəzərdə tutulur. Şübhəsiz, bu mənada başa düşülən milli ədəbi dilin formalaşmış bütün üslub qolları üzrə inkişaf edərək sabitləşməsi üçün mədəni yüksəliş – elm və ədəbiyyatın tərəqqisi, mətbuatın yaranması, maariflənmə, yeni ziyalı nəslin yetişməsi vacib şərtidir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda qəzet və jurnalların nəşr olunması və bunun məntiqi nəticəsi olaraq publisistik üslubun yaranması da XIX əsrin II yarısından başlayır. Beləliklə, milli təşəkkül mərhələsinin tələblərindən irəli gələrək, bu və ya digər iqtisadi-mədəni tədbirləri həyata keçirmək üçün mətbuatın təşkili və ayrı-ayrı üslub qollarına aid nümunələrin mətbuata görünməsi ilk dəfə məhz XIX əsrdə müşahidə edilir.

Məhz bu faktla bağlı tədqiqatçıların əksəriyyəti Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik üslubunun yaranması tarixini Azərbaycanda ilk dövrü mətbuatın yaranmasından başlayır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, XIX əsrə kimi Azərbaycan ədəbiyyatında, ictimai fikir tarixində publisisti-

kanın ibtidai ünsürlərinə rast gəlmək qeyri-mümkündür: “ Hər xalqın folkloru, həm də o xalqın publisistikasıdır” tezisini həqiqət hesab edən F.Mehdi bu barədə yazır:”...fikrimizi izah üçün folklorun ən geniş yayılmış janrlarından – baya-tılara müraciət edək:

Dağlarda gördüm lala
Əldə tutmuş piyala.
Kim görübdür dünyada
Zülm evi abad ola?

İşim düşdü divana,
Axır gəldim mən cana.
Heç vaxtı bel bağlama
Bir ilana, bir xana.

Buradakı narazılıq və qəzəb motivləri həm birbaşa, həm də dolayı yolla müəyyən, konkret dövr, ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədardır. Xalq “zülm evi” sakinlərinə, insana “kəm baxan” fəleyi, göründüyü kimi, qəzəblə damğalayır, camaatın qanını soran xanı ilanla bir tutur, vətənpərvərlik hissələrini böyük ustalıqla nümayiş etdirir. Folklorun bu mübarizə motivləri öz təbiəti etibarilə publisistikdir. Açıq, mərdanə, alovlu xalq çıxışının, qəzəb və nifrətinin eyni formada ifadə üsuludur. Bu ifadə tərz, üslub da məhz publisistik üslubdur və ya ona yaxındır. Həm də bu folklorun bu və ya digər janrını deyil, bütün janrlarına aid olan keyfoyyətdir. Obrazlılıqla, bədiiiliklə yanaşı, fakta, hadisəyə açıq, sərt münasibət publisistik üsluba xas xüsusiyyətdir.

Bu cəhətdən klassiklərin yaradıcılığında publisistik ünsürlər axtaran tədqiqatçılara haqq qazandırmaq lazımdır. Əlbəttə, burada söhbət müasir publisistikadan getmir. Onun poeziyada,

nəsrdə özünü göstərən ünsürlərindən, poeziyanın publisistik təbiətindən, hətta, bəzi hallarda poeziyanın publisistik keyfiyyətlərlə zənginliyindən gedir. Bu isə öz növbəsində, klassik Şərq poeziyasının yarandığı gündən bəri zamanın, dövrün mühüm ictimai-siyasi hadisələri ilə bağlılığını, xüsusilə insanı alçaldan, təhqir edən şərq qüvvələrinə qarşı poeziyanın ciddi mübarizəsini, onun humanizmini, demokratizmini sübut edən amillərdəndir. Bu gün həmin klassiklərin yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi də bizə əsas verir deyək ki, klassiklərimizin sənət xəzinəsi ümumilikdə dövrün, zamanın mənzərəsini yaradan informasiya ilə zəngin olmuşdur. Bu informasiya və onların bir çox halda açıq tendensiyalı formada ifadə etdiyi ictimai-siyasi fikirlər həqiqətən gələcək qüdrətli idoloji silahın – publisistikanın ünsürlərini, mənbələrini, əlamətlərini, ayrı-ayrı hallarda isə nümunələrini təşkil edir” [1, 28]

Doğrudan da, publisistikanın ibtidai ünsürlərinə folklor nümunələrində qədim dastanlarda yazılı abidələrdə və yuxarıda deyildiyi kimi klassiklərimizin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Füzulinin “Şikayətnamə”sindən başlayaraq üzübəri elə bir şair və yazıçı tapmaq qeyri-mümkündür ki əsərlərində publisistik əlamətlər olmasın. Xüsusilə poeziyamızın realist motivlərlə zənginləşdikcə belə məqamlar xeyli artır. Belə nümunələrini sayını istənilən qədər artırmaq olar. Bütün bunlar illərlə Azərbaycan xalqının düşüncəsində, təfəkkür tərzində formalaşan publisistikadır, daha doğrusu, onun müxtəlif formada təzahürləridir. Bütövlükdə dil faktı kimi qəbul etdiyimiz publisistika deyil. Çünki mətbuat yaranmadan publisistik üslub haqqında danışmaq düzgün deyil. Odur ki, Azərbaycan ədəbi dili publisistik üslubunun yaranması tarixini Azərbaycan mətbuatının mövcudluq tarixindən ayırmaq qeyri-mümkündür.

Azərbaycan mətbuatı necə yaranıb? Tarixə müraciət edək. 1828-ci ildə o dövrdə Zaqafqaziyanın inzibati-mədəni mərkəzi sayılan Tiflisdə rus dilində ilk mətbuat orqanı – “Tiflisskiye vedomosti” qəzeti nəşrə başladı. Qəzetdə dərc olunan bir sıra məqalələrdə Azərbaycan haqda, azərbaycnlıların məişəti, yaşayış tərzini haqqında

məlumatlar verilir. Tədqiqatlardan belə məlum olur ki, “Tiflisskiye vedomosti” qəzeti müəyyən müddət Azərbaycan dilində də nəşr olunmuşdur. “Tatar əxbarı” adı ilə azərbaycanca çıxan nömrələr əldə olmasalar da arxiv sənədlərində bu haqda bir çox qeydlərlə rastlaşmaq olar. Lakin bu sənədlərin mövcudluğu Azərbaycan mətbuat tarixini “Tiflis əxbarı” ilə başlamağa heç bir əsas vermir. Belə ki, qəzetin heç bir nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Azərbaycan mətbuatının və Azərbaycan ədəbi dili publisistik üslubunun yaranması birbaşa “Əkinçi” qəzetinin adı ilə bağlıdır.

“Əkinçi” qəzeti xalqın təfəkkür tərzində müsbət yönümlü dəyişikliklər etmək, insanları əhatə edən fanatizm və cəhəlat pərdəsini yırtaraq onları maarifləndirmək, yeniliyi təbliğ və s. vacib vəzifələri öhdəsinə götürməklə yanaşı, çox mühüm məsələni də həll edə bildi. Məhz “Əkinçi” qəzeti öz səhifələrində nəşr etdirdiyi məqalə və müxtəlif məzmunlu yazıları ilə sübut etdi ki, insan fəaliyyətinin hər hansı sahəsini əhatə edən hər hansı üslub və üslub qolunda Azərbaycan dilində də yazmaq mümkündür.

Fəaliyyət göstərdiyi çox qısa bir müddət ərzində “Əkinçi” qəzeti bir çox tarixi vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bildi: “Müasir milli mətbu ədəbi dilimizin üslublar sistemini mətbu bədii üslubdan ilk dəfə olaraq XIX əsrin 70-ci illərində mətbu elmi, mətbu elmi-kütləvi, mətbu ictimai-siyasi, mətbu məişət-güzəran (qismən də əməli-işgüzar) üslublara və üslub qollarına qədər genişləndirmək və deməli, müxtəlif üslub şaxələrinin öz imkanını daxilində vahid milli ədəbi dilə məxsus “sistemlər sistemə çevirmək” (akad. V.Vinoqradov) kimi olduqca ağır və son dərəcə vacib tarixi vəzifəni mütəşəkkil surətdə məhz “Əkinçi” qəzeti və ilk növbədə, onun redaktoru Həsən bəy Zərdabi həyata keçirməyə təşəbbüs etdi” [2, 239].

“Əkinçi” qəzeti bağlandıqdan sonra Tiflisdə “Ziya” (1879-1880), əvvəl Tiflisdə, sonra Şamaxıda “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1880-1884) qəzetləri nəşr olunur. 1883-cü ildən 1891-ci ilədək Tiflisdə əvvəl jurnal, sonra qəzet olmaqla “Kəşkül”ün 123 nömrəsi çapdan çıxmışdır. “Kəşkül” qəzeti dil və üslub, eləcə də, cəmiyyətdə tutduğu mövqə

cəhətdən “Əkinçi” qəzetinə daha yaxın idi.

“Kəşkül”də şifahi xalq ədəbiyyatı, bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə, şeir, nəsr, dramaturgiya, bədii tərcümə, ədəbi tənqid kimi müxtəlif janrlara, o cümlədən felyetonlara geniş yer verilmişdir. Qəzetdə Füzuli, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov, V.Hüqo, A.S. Puşkin və bir çox başqa yazıçılar haqqında yazılar və onlardan tərcümələr çap olunurdu.

Azərbaycan mətbuatının, eləcə də publisistik üslubun ilk nümunələri sayılan bu qəzetlər bütün mütərəqqi cəhətləri ilə, yanaşı, nöqsanlardan da xali deyildi. Bu barədə M.Cahangirov yazır: “XIX əsrin bu mütəşəkkil dövrü mətbuat nümunələrində başlıca ümumi nöqsan - bütün üslubları kütləvi üslub üçün vacib şərt, ümdə prinsip olan “sistemlər sistemi”ndə birləşdirəcək vahid qəzet dili standartlarının yarana bilməməsidir, cəmiyyət vahidlərinə xidmət baxımından “qarşıdurma”

səciyyəsinə görə bəzən bəsitliyə (loruluğa) qədər enən “aşağı” üslub ilə qəzet dili kütləviliyini pozan ənənəvi-klassik ədəbi dil üzrə məhdudlanma “ali” üslubun, hətta eyni nömrələrdə belə müvazi davam etdirilməsi və bu qütb üslubları – vahid “orta” üslubda birləşdirməyin mümkün olmamasıdır”[2,254].

Vahid norma uğrunda mübarizə XX əsrin əvvəllərində də davam edərək daha kütləvi xarakter almağa başlayır. XX əsrin əvvəllərindən etibarən ədəbi dil normasının tətbiqinə şüurlu nəzarət olunur. Bütün mətbuat nümunələrində vahid leksik-qrammatik, fonetik qaydlara rast gəlməsək də, norma uğrunda mübarizəni nəzərdən qaçıрмаq mümkün deyil. Nəşr olunan qəzet və jurnallar öz imkanları daxilində ona riayət etməyə çalışırlar. Beləliklə, XIX əsrin sonlarında yaranan publisistik üslub artıq XX əsrin ortalarında inkişaf edərək müəyyən konturlar əldə etdi.

Ədəbiyyat

- 1.Mehdiyev F. Mətbuatda publisistika. B., BDU, 1981
2. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. B., “Elm”, 1989.
3. Adilov M.İ. Qəzet dilinin bəzi xüsusiyyətləri. “Müxbir”, 1970 №7.
- 4.Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, B., “Maarif”, 1987.
5. Həbibova S. Mətbuatda gedən dil prosesləri. Leksika. B., 1993.

Вафа Аббасова

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история создания и развития публицистического стиля Азербайджанского литературного языка. Изучаются публицистические элементы в классической литературе. Упоминаются особенности языка и стиля газет «Екинчи» и «Кешкул»

Vafa Abbasova

THE ORIGIN AND THE DEVELOPMENT HISTORY OF THE PUBLICISTIC STYLE IN AZERBAIJAN LITERARY LANGUAGE

SUMMARY

The article deals with the origin and the development history of the publicistic style in Azerbaijan literary language. The publicistic momentums in classical literature are researched in this article. Language and style features of the newspapers “Akinchi” and “Kashkyul” are also dealt in the article.

Рәуçиләр: dos.N.M.Mehrəliyeva, dos.Ş.T.Quliyeva